

ГРОМАДСЬКІ НОВОУТВОРЕННЯ В КІНЦІ 20-х НА ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ ХХ ст. ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

У статті аналізуються зміни у традиційній культурі під впливом колективізації та радянської українського села.

Ключові слова: звичаєве право, селяни, колективізація, розкуркулення, традиції, голодомор, колгосп.

Оголошена в 1929 р. на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) суцільна колективізація відбувалася на основі цілковитої ліквідації приватного землеволодіння українського селянства. На цьому пленумі керівники УСРР зобов'язалися завершити колективізацію в Україні за рік-півтора¹. Її почали здійснювати у прискореному режимі, особливо після виходу постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. "Про темпи колективізації і заходи допомоги державному колгоспному будівництву".

По всій країні створювалася мережа радгоспів і колгоспів, куди завозили нову техніку, щоб якнайшвидше загітувати селянство хоча б цими перевагами. Перед новими знаряддями виробництва традиційне індивідуальне господарство з "межею" змушене було відступити. Це відштовхувало селян від вступу до колгоспів. Адже, як відомо, ідеологія селянства, що виражалася у таких прислів'ях, як: "Межа – святе діло", "Хто межу ламає, той віку не доживав", була усталеною і непохитною².

Місцева влада агітувала та змушувала вступати до колгоспів, комун, артільей різними методами: економічними (штрафи, податки), юридичними (позбавлення прав), адміністративними (виселення), надзвичайними (насильницьке вилучення лишків хліба) та кримінальними. Ганна Миколаївна Панченко, 1927 року народження, із с. Озерна на Київщині, стверджує, що сільських активістів (серед яких була і її мати) змушували агітувати доти, доки люди не згодяться йти у колгосп³. Так, у Барському районі на Вінниччині за 7 днів шляхом залякування, арештів та різних засобів адміністративного тиску було усупільнено 3841 господарство⁴.

Шантаж та погрози стали найпоширенішим "методом агітації". Зазвичай під час такої "агітації" неодмінно на столі лежав пістолет⁵. Користуючись глибокою релігійністю селян, бувало, місцева влада на чолі з представником з району заганяла людей до церкви і змушувала присягнути на Євангелії про вступ до колгоспу⁶. Селян, які все-таки відмовлялися, прирівнювали до злочинців. Батька Ганни Миколаївни Василенко, 1929 року народження, ув'язнили на 6 місяців за те, що відмовився вступати до колгоспу⁷.

Свідчення очевидців підтверджують, що деякі селяни воліли вмерти на рідній землі, аби не йти до колгоспу. Серед них є й інші версії: жінки благали своїх чоловіків не опиратися вступу в колгоспи, боячись арештів та висланя.

За масової колективізації багато українських хліборобів, котрі відмовлялися ставати колгоспниками, було заслано до Сибіру як ворогів народу. Більшість очевидців зі співчуттям ставляться до долі розкуркулених односельців, називають їх трудівниками, "хазяями". Незважаючи на утиски та переслідування, більшість селян до кінця трималася за право господарювати самостійно.

Не змігши людей силою загнати в колгоспи, радянська влада використала інше знаряддя – Голодомор. Про це свідчать висловлювання тодішніх партійних керівників. Так, генеральний секретар ЦК КП(б)У вважав, що голод навчить селян "уму-разуму"⁸, а секретар ЦК КП(б)У

М.Хатаєвич у своїй промові наголосив: "Безжална боротьба йде між селянством і нашим урядом. Боротьба не на життя, а на смерть"⁹.

Особливу увагу слід звернути на настрої селянства щодо створення колгоспів. Чимало людей вважали їх диявольським витвором і не вступали до колгоспу з релігійних мотивів. Історик Л.Коваленко наводить низку даних, які свідчать про поширення апокаліптичних настроїв. "Люди були в розпачі, говорили про кінець світу, про Страшний Суд, про відмову Господа від рабів своїх, про входження на землю в образі людському самого сатани..."¹⁰. Такої ж думки дотримується історик Б.Ткаченко: "Простолюд був заляканий, морально розбитий, розгромлений. Говорили про прихід антихристів в особі більшовиків. Люди були в очікуванні Страшного суду"¹¹.

Низку інших причин назвала О.Ганжа. Дослідниця зазначила, що серед селянства з'явилися настрої утриманства, у психології певної частини сільського населення зароджувалося зневажливе, байдуже ставлення до господарювання¹².

Слід кілька слів сказати про новостворені колгоспи. Більшість із них очолили районні керівники, які нічого не тямали в сільському господарстві, часто це були росіяни. Нерідко таких керівників селяни висміювали, що ще більше їх розлючувало, адже слово своє вони вважали законом. Наведемо приклад: "Голова колгоспу "Червоний сівач" двадцятип'ятитисячник Михайло Серіков виїхав на поле. Чоловіки стоять:

– Пачему не сеєте?

– Ярма нема.

– Сєводня сеєм пшено, ярмо сеєм завтра"¹³.

За таких очільників руйнації у сільському господарстві набули фантастичного розмаху і потворних форм.

Не отримуючи платні, а лише міфічні трудодні, селяни втрачали будь-який інтерес до колгоспної роботи, змушені були працювати з-під нагайки. Втратило свій сенс давнє прислів'я українського селянина: "День рік годує!" У сільському господарстві дедалі більше практикували своєрідну "італьянку" – страйк з присутністю на робочих місцях. Це була не організована акція, а реакція селян на прагнення держави змусити їх працювати безоплатно.

До суспільного майна селяни ставилися не як до власного, а як до нічийного, що призвело до повного занепаду землеробства і тваринництва¹⁴. Михайло Васильович Хворост із с. Костів на Харківщині свідчив: "Все нажите тяжкою працею стало в СОЗі нічийм"¹⁵. А в колгоспах почала гинути худоба без кормів та належного догляду у непристосованих приміщеннях¹⁶. Поголів'я худоби та коней протягом 1930 р. катастрофічно зменшилось – на 70%¹⁷.

Чимало дослідників відзначають, що після публікації 2 березня 1930 р. у газеті "Правда" статті Й.Сталіна "Запаморочення від успіхів" багато селян знаходили у собі мужність і подавали заяви про вихід з колгоспів. Вони розбирали худобу, поспіхом різали живність, що залишалася в господарстві. Реакцією влади на такий перебіг подій став курс на поглиблення розколу села та заміну методів примусу.

Найістотнішим проявом кризи, що охопила колгоспний лад, була незацікавленість у розвитку колективного господарства. Рабське ставлення до праці призводило до величезних збитків. У 1931 р. було втрачено до 200 млн пудів зерна, тобто половину річного продовольчого фонду сільського населення України. Втрати врожаю 1932 р. не підраховували. Однак вони були набагато значнішими, адже з кожним місяцем колгоспна економіка деградувала дедалі більше. Однією із причин цього явища стали насильство, репресії проти селянства¹⁸. З архівних документів дізнаємося, що врожай в Україні був багатим, але гинув на полях. Селяни, попри тиск з боку місцевих органів влади, заявляли: "Хай гине, все одно і це заберуть"¹⁹. Деякі просто не виходили на роботу, такі дії селян місцева влада називала "волинками"²⁰.

Радикальне реформування споконвічних засад сільськогосподарської праці було для селян болючим і нестерпним, переважна більшість українських хліборобів не сприймала колективізацію і опиралися їй. Психологічний бар'єр, що існував між колективними та індивідуальними формами господарювання, більшовицькій владі ніяк не вдавалося подолати. З посиленням наступу на село, коли застосовували навіть військову силу²¹, зростав і спротив селянства насильницькій колективізації. Зазвичай помста селян падала не на ініціаторів, а на дрібних виконавців (активістів, сільське керівництво, партійців тощо)²². Так, в Україні в 1930

р., за загальними підрахунками, кількість сільських повстанців сягла 40 тисяч²³. Західний дослідник Голодомору А.Грацюзі з цього приводу зазначав, що в Україні "розгорнувся перший селянський національно та соціально-визвольний рух у столітті", який, на жаль, на початку 30-х років не дійшов свого логічного завершення²⁴.

Головною метою радянської влади було "придушити в людині селянина, дух свободи, витравити з його свідомості почуття вільної особи, нагнати в душу страх і покору"²⁵. Дослідник В.Маняк вважає, що на початку 1930-х рр. "страх перетворився на природну форму людського існування"²⁶. Історик Г.Капустян охарактеризувала страх у роки Голодомору як такий, що "всмоктувався в кров, втручався в душі і життя людей, породжував моральну піддатливість, здатну перерости у моральну нерозбірливість"²⁷. А В.І.Марочко стверджує, що це почуття генетично успадкували як очевидці голоду, так і їхні діти²⁸. Окрім страху, в роки Голодомору селян охоплювали тривога, недовіра, безнадія, а душу поступово сковувала покірність долі.

На відміну від попередніх років, протягом 1932 – 1933-го селянство настільки було залякане і духовно зламане, що деякі свідки говорили про відчуття якоїсь провини через те, що не воліли йти у колгосп²⁹.

Таким чином, через почуття страху опір селянства був переважно пасивним. Вони переховували харчі, зерно змішували з землею, необмолочений хліб зберігали в соломі тощо³⁰. Деякі очевидці стверджують, що нікому і на думку не спадало оборонятися³¹, лишень плакали та просили³². Олександр Федорович Лукавенко, 1899 року народження, із Житомирщини, казав: "Такий страх на людей був, що не можна було слова сказати, не те що протестувати"³³.

На початку 1933 р. воля багатьох селян була зламана. За висловом історика П.І.Соболя, основною причиною цього був голод, адже тривале перебування людини у стані голоду знижувало її активні вольові потяги до виживання, опір агресивно-соціальному середовищу (особливо діям влади)³⁴.

У результаті жорстокої репресивної політики влада знищила ту масу селян України, яка була важливим виробником сільськогосподарської продукції і носієм кращих господарсько-трудова традицій українського народу. В колективні господарства об'єднувалися, здебільшого примусово, середняцько-бідняцькі верстви населення, серед яких вибудовувалася нова соціальна ієрархія. Селянство, як цілісна соціальна маса, зазнало істотної деформації, з'явився новий тип сільського працівника – колгоспник, з усіма притаманними йому особливостями. Цей тип становив найхарактернішу і найчисленнішу групу – 88 – 90% усього працездатного сільського населення України. Прикметно, що колгоспникові була нав'язана інша ідеологія, ніж та, яка формувалася століттями у селянина. Так, приказка – "Щоб межі не знати, треба в колектив вступати"³⁵ – є найбільш виразним прикладом більшовицької ідеології колгоспника.

У досліджуваній період у складі колгоспного селянства відбувається становлення соціально-професійних груп. Так, з'являються працівники адміністративно-управлінського персоналу – голови колективних господарств, їхні заступники, керівники середньої ланки і працівники обліку. Слід зазначити, що ця соціальна група була найбільш нестабільною, оскільки характерною ознакою соціальної політики тоталітарної держави стала кампанія по викриттю голів колгоспів, керівників середньої ланки та працівників обліку, звинувачування їх у неправильному управлінні колгоспним господарством. В Україні впродовж 1933 р. були звільнені з роботи 28% голів колгоспів, бухгалтерів та завідувачів ферми.

Таким чином, наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. державний культ колгоспів зумовив формування в селянстві нових соціальних груп, що, в остаточному підсумку, відповідали інтересам самої адміністративно-командної системи. Знатними людьми на селі стають бригадири, комбайнери, трактористи, завідувачі клубів, шкіл, ферм, комірники, механізатори, що підтверджувала тогочасна приказка: "Бригадир – як у полі командир"³⁶.

Ще один соціальний тип, який поступово зникав, – селяни, котрі продовжували займатися індивідуальним господарством ("індуси"). Низка елементів народного фольклору свідчить про ставлення заідеологізованої більшовицькою владою колгоспників до таких селян, наприклад, "хороший чоловік, та індус"³⁷. Незважаючи на залякування, терор голодом, репресії, селяни-одноосібники продовжували дотримуватися усталеної роками ідеології. Підтвердженням цього є прислів'я: "Шукає, як індус, де в колгоспі перехреститися"³⁸.

Згодом великі наділи землі мали лише колгоспи, а індивідуальні селянські господарства починають асоціюватися з обмеженням та безземеллям: "Тісно, як в індуса на полі"³⁹.

У досліджуваний період на селі з'являються досі незнайомі слова: ТСОЗ (товариства спільного обробітку землі), торгзін (торгівля з іноземцями), КНС (комітети незаможних селян), куркуль, підкуркульник, середняк, більшовик, уповноважений, активіст, глитай, об'їждчик, лановий, сількор тощо.

Період кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. негативно позначився на традиційній українській сім'ї. До колективізації авторитет батьків був одним із визначальних елементів українського суспільства. Від батьків до дітей передавалися усталені роками норми звичаєвого права: звертання до старших на "Ви", стосунки між кумами, сусідами, родичами тощо. У роки колективізації та Голодомору всі норми зазнали суттєвої, а часом і необоротної деформації.

Істотно змінилася і роль батька у селянській родині. Якщо до кінця 20-х рр. ХХ ст. батько ніс цілковиту відповідальність за майбутнє своїх синів і доньок⁴⁰, то з початком 30-х рр. ця відповідальність під тиском обставин поступово зникає. Через відсутність у селянських господарствах землі, худоби, можливостей для домашнього виробництва відходять у небуття такі компоненти звичаєвого права, як спадщина, материзна (материнська земля. – О.С.), посаг і т. д.

Значної деформації зазнала і роль жінки, матері, у неї з'явилися нові, незвичні функції. Слід сказати, що жінки в традиційному суспільстві до кінця 1920-х років займалися вихованням дітей та домашнім господарством. У досліджуваний період у колгоспному будівництві неабиякої ваги набуває проблема використання робочої сили, насамперед жіночої. На необхідності жіночої праці в колективних господарствах наголошував і голова Комітету з поліпшення побуту робітниць і селянок при Президії ЦВК СРСР А.Єнукідзе у своєму зверненні "До селянок-батрачок, біднячок, середнячок" 26 червня 1929 р.⁴¹ Чоловіки категорично не сприймали нової ролі жінки, її відхід від усталеного укладу життя. Про це свідчать критичні висловлювання чоловіків на загальних зборах селян у різних регіонах України. Так, у Білоцерківській окрузі чоловіки застерігали жінок: "Не ходіть на жодні збори, бо вас там запишуть і вам треба буде здати по 2 – 3 пуда пшениці або жита". У Кременчуцькій: "Всі чоловіки вже стали дурними, бо баби верх взяли". У Вінницькій: "Жінки для потреб сім'ї, а не для громадської роботи"⁴².

Високий рівень використання жіночої праці в колгоспах призвів до того, що значна частина дітей фактично була кинута напризволяще. Це знайшло відображення у таких фольклорних рядках:

Батько в СОЗІ, мати в СОЗІ,
діти ходять по дорозі.
Проїхало ДПУ,
сховалися в кропиву.

XI з'їзд КП(б)У, який відбувся 5 – 15 червня 1930 р. у резолюції зазначив, що потрібно розгорнути в колгоспах мережу побутових закладів, зокрема ясел, дитячих майданчиків, громадських їдалень, щоб дати жінці можливість брати участь у виробничому і громадському житті колгоспу. В 1930 р. такі заклади заснували у більшості сіл України, однак у роки Голодомору майже всі вони були закриті через відсутність харчів⁴³. Отже, батьків гнали на роботу до колгоспу, а діти цілими днями залишалися без належного догляду. Очевидці згадують, що чимало дітей тоді загинуло через недогляд⁴⁴.

Щодо розподілу праці між чоловіками та жінками після колективізації дослідник В.Нолл, зокрема, стверджував, що традиційний розподіл обов'язків зберігався у домашніх господарствах. Однак приказка, створена в ті роки, засвідчує протилежне:

"І на зборах жінка скрізь,
всюди виступає,
Чоловік сидить удома,
дітей доглядає"⁴⁵.

Слід також зазначити, що здебільшого у колективних господарствах поділу на чоловічу та

жіночу працю не було. Так, у колгоспах жінки нерідко ставали трактористками. Згадаймо знамениту Пашу Ангеліну. Роль жінки та чоловіка як у колективному, так і в домашньому господарстві була деформована.

Колективізація та Голодомор 1932 – 1933 рр. спричинили ще одну руйнацію у селянській родині – розлучення. По-перше, величезна маса людей під час розкуркулення була вислана, малі діти та непрацездатні члени родини залишилися напризволяще. Так зникав ще один звичай, що побутував до колективізації та Голодомору в українських сім'ях, – догляд за людьми літнього віку.

По-друге, працездатні чоловіки та жінки полишали свої родини та вирушали у пошуках їжі. Очевидці вказують, що багато з них так і не поверталися, діти ж залишалися з дідусями та бабусями, і саме цю вікову категорію були найбільш вразливими для голоду.

До колективізації у традиційному селянському суспільстві діти ніколи юридично не відповідали за вчинки своїх батьків. Радянська система кардинально змінила і цю сферу відносин. Дітей з тавром "куркульські" висилали разом з батьками чи здавали до патронатів. Представники влади нерідко пропонували їм зректися своїх батьків, рятуючись у такий спосіб від заслання до Сибіру. Створювалися умови, щоб змусити дітей до такого аморального, нечуваного вчинку, як зречення своїх батьків⁴⁶.

Радянська система формувала "нову людину" шляхом заперечення накопичених століттями духовних і родинних цінностей народу⁴⁷. Так, у довідці від 5 квітня 1931 р. окрінструктору ЦК КП(б)У "Про окремі негативні моменти в роботі районів по виселенню глитаїв" містяться такі вказівки щодо дітей: "Если сын кулака или дочь, подлежащие выселению вместе со всей семьей, состояли в последнее время в пионерском отряде или связаны с комсомолом, активисты заявляют, что хотят порвать с отцом и сельсовету известно, что это подлинное желание, такой сын или дочь в возрасте до 16 лет могут быть оставлены... причем эти дети должны будут заявить на массовом собрании или открыто через печать и т. д. об отказе от своих родителей"⁴⁸. Взагалі цінність родинних зв'язків на початку 1930-х рр. більшовицькою владою була девальвована, уполісована.

Отже, комуністична влада всіма своїми діями налаштовувала дітей проти власних родин. Так споконвічні чесноти українського народу, як людяність, взаємодопомога, шанобливе ставлення до старших, зневажалися й осуджувалися. Таким чином, будь-яка поведінка, що виходила за межі дозволеного тоталітарною ідеологією, вважалася "пережитками минулого", а всі нігілістичні настрої молоді підтримувалися. Соромно було називати себе українцем, заохочувалося вживання поняття "радянська людина". Молодь духовно зубожіла, що допомагало владі маніпулювати свідомістю підростаючого покоління⁴⁹. В ті роки з'являються такі співомовки:

Нащо мені батько, нащо мені мати,
Краще я буду Сталіна слухати⁵⁰.

Отже, відбувалося ідеологічне зомбування і духовне покріпачення цілих поколінь, втрачався органічний, освячений віками зв'язок між ними. У коротких інструкціях "по виселенню" знаходимо: "Ни в коем случае не допускать прощаний про отъезде родственников, знакомых, друзей"⁵¹. Тож шляхом штучного винищення трагічного удару зазнали також народна етика і мораль. На довгі роки у минулому залишились прадавні риси характеру українського народу: приязність, шанобливість, чуйність, доброзичливість. Терор голодом пригнічував кращі людські почуття, породжував у селян черствість, байдужість⁵² – так тоталітарна влада руйнувала відчуття родинної приналежності⁵³. Так, зі спецзведення райуповноваженого ДПУ по Ружинському району про настрої селян відомо: "Если в первую высылку на погрузочных пунктах было большее скопление родственников, которые в момент погрузки поднимали шум и крики, то в эту высылку совершенно незначительное количество родственников, приехав на станцию, стоят в стороне совершенно спокойно, по разговору можно судить, что на высылку смотрят совершенно безразлично"⁵⁴.

Історик О. Столбін до почуття байдужості, яке запанувало в українському селі, додав "озлоблення, заздрість, обмеженість інтересів, п'янки, матірщина, неробство"⁵⁵. Дослідник

М. Курило⁵⁶ продовжив цей перелік: "підлабузництво, пристосуванство, лицемірство, обдурювання, продажність, вміння пригостити начальство, рабська перед ним покірливість". Зазначимо, що Сталін охарактеризував цей духовний бруд як "революцію свідомості у психології людей".

Отже, на основі різноманітних архівних та усних джерел ми дійшли висновку, що низка причин і факторів призвела до деформації традиційної української культури. Початком зламу усталеного укладу життя українських селян стали суцільна колективізація та експропріація індивідуальних селянських господарств. Під виглядом колективізації і розкуркулення сталінський режим штучно розколов селянство за майновою ознакою, налаштувавши бідняків та середняків проти заможних і вмілих господарів. Таким чином, експропріація індивідуальних селянських господарств мала здійснюватися самим селянством. Ті, хто опирався колективізації, були виселені або ув'язнені. Офіційні документи та свідчення очевидців підтверджують, що Голодомор, заздалегідь спланований і реалізований радянською владою, був системним нищенням традиційної української культури та її носіїв – українського селянства.

Ще з самого початку Голодомору, до введення паспортної системи, відбувалася активна міграція (втеча) селян у міста України та СРСР, найбільше – до Москви на метробуд, Біломорканал та ін. Офіційні документи і свідчення очевидців підтверджують, що втечі з сіл у пошуках заробітку або виїзд у міста для обміну речей на харчі набули великого поширення. Значна частина людей залишала свої домівки і вирушала на пошуки порятунку від голодної смерті. Більшість з них так і не повернулася. Села знелюдніли, хати ставали пустками, подвір'я заростали бур'янами. Покинуті батьківські хати, занедбане обійстя, продаж родинних реліквій ставали символами духовної катастрофи, руйнування світоглядних основ українства. Внаслідок зламу традиційної культури українців наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. був підірваний дух народу, пригальмований поступальний розвиток української нації.

Саме в ці роки відбувалося і духовне покріпачення українців. Катастрофічними виявилися наслідки більшовицького режиму для свідомості селянина, його морально-етичної сфери. Аморальні, нецивілізовані вчинки, злочинні дії радянської влади на всіх рівнях стали правилом, нормою поведінки. Одвічні моральні засади були викинуті як "куркульські" та ворожі, а такі ниці вчинки та злочини, як розбій, свавілля і знущання, вбивства, самосуди, підкуп, залякування і доноси, заохочувалися, бо це слугувало диктатурі партії, отже, було "моральним".

Колективізація і Голодомор спричинили деформацію моральних норм українського селянина. Порядність, честь і гідність осуджувалися, доноси і наклепи ж вважалися виявом патріотизму, а людяність, доброзичливість, милосердя і пошану до старших замінила "классовая бдительность"⁵⁷. Деморалізація українського народу була складовою сталінської програми дій щодо України. Так, поширеним явищем стало залякування та знущання над селянами, спочатку моральне, а потім – і фізичне. Масових форм набули свавілля, розбій та насильство стосовно селян з боку активістів на чолі з уповноваженими від НКВС. Сільськими активістами були переважно бідняки, які часто прагнули догодити владі або помститися заможним родинам. Деякі справді повірили у сталінську авантюру, але не мали вороття назад, інакше б їх чекала доля "ворога народу"⁵⁸. Усі вони стали жертвами – їх жорстко використали і знищили, та ще й знеславили перед їхніми нащадками.

Були порушені споконвічні добродійні засади нашого народу, натомість, як бур'яни на занедбаній ниві, росли підлабузництво, продажність, обдурювання, лицемірство.

Голодомор-геноцид завдав непоправної шкоди суспільній свідомості селянства, внаслідок чого зникали такі моральні норми, як "не вбий" та "не вкради", а з'явилися інші: "Весь хлеб – в закрома Родины"⁵⁹, "Ніч – мати, не поспиш, то будеш мати". Масового поширення набули крадіжки, які перестали осуджуватися.

Під час Голодомору 1932 – 1933 рр. були деформовані також і соціально-правові норми в українському селі, про що свідчать масові самосуди та вбивства селян. Найбільше вбивств і самосудів чинили представники влади, серед яких панувала атмосфера нечуваної жорстокості, люті, байдужості та отупіння, що було наслідком панічного страху перед владою за невиконані доручення. Адже сталінський режим особливу увагу звертав не стільки на селянство, скільки на власні ланки, які без особливого ентузіазму і натхнення проводили заплановані партією кампанії⁶⁰.

Морально-психологічна атмосфера в українському селі в 1929 – 1934 роках була вкрай гнітючою. Колективізація та голод-геноцид спричинили руйнівний вплив на всі грані духовного

життя українського народу. Внаслідок голоду у психіці селянства сталися глибокі зміни: надовго вкоренився страх, який передався і наступним поколінням, недовіра і тривога. У фізично виснажених і морально травмованих людей частими були різні порушення психіки: від відчаю, депресії та самогубств – до фактів канібалізму.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років шляхом колективізації, розкуркулення і жорстокого примусу створювали в Україні мережу артільей, комун, ТСОЗів, радгоспів, колгоспів, які покликані були якнайшвидше ліквідувати традиційне індивідуальне господарство. Психологічний бар'єр між індивідуальним і колективним господарством сталінському режимові ніяк не вдавалося зламати. Переважна більшість українських селян продовжувала опиратися колективізації. Для радикального реформування сільськогосподарських відносин влада застосувала найжорстокіший метод – терор голодом, що призвело до жахливих наслідків. Селян, найкращих носіїв хліборобських традицій, було знищено. Кому вдалося вижити, тих загнали до колгоспів. У психології значної частини селян з'явилося байдуже ставлення до праці на землі, рабська покірність перед керівництвом. Відтак селянство як цілісна соціальна маса було деформоване. Сформувався новий тип сільського працівника – колгоспник, що відповідав інтересам адміністративно-командної тоталітарної системи.

¹ Рибак І.В. Колективізація на Поділлі // Подільська старовина: Збірн. наук, праць. – Вінниця, 1993. – С. 221.

² Рукописний Фонд Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології Національної академії наук України (далі РФ ІМФЕ НАНУ). – Ф. 9. – Спр. 29. – Арк. 56 – 58.

³ www.holodomor33.org.ua – Свідчення Панченко Г.М., 1927 р. н., с. Озерна, Білоцерківський р-н, Київської обл.

⁴ Рибак І.В. Колективізація на Поділлі... – С. 222.

⁵ Архів Міжнародного благодійного Фонду дарі (Архів МБФ.) – Ф. 18. – Спр. 33. – Ч. 2. – Арк. 54; www.holodomor33.org.ua – Свідчення Булавенка І.В., 1923 р. н., с. Фурси, Білоцерківський р-н, Київська обл.; там само. – Свідчення Пастушенка А.К., 1924 р.н., колгосп "Шлях Ілліча", Першотравненський р-н, Донецька обл.

⁶ Коломиєць І. Голодомор. Спогади однієї родини. – К., 2003. – С. 16.

⁷ www.holodomor33.org.ua – Свідчення Василенко Г.М., 1929 р.н. с. В'юнище, Малинського р-н, Житомирська обл.

⁸ Голодовка: 1932 – 1933 роки на Переяславщині: Свідчення / Ю.В.Авраменко., В.М.Гнатюк (упор.). – Переяслав-Хмельницький і др., 2000. – С. 20.

⁹ Там само.

¹⁰ 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал / Упор. Коваленко Л, Маняк В. – К., 1991. – С. 545.

¹¹ Ткаченко Б. Під чорним тавром. Історико-документальне видання. – Лебедин, 1993. – С. 107.

¹² Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УРСР. – К., 1996. – С. 16.

¹³ Пахаренко В. Слово, що здолало смерть. Українська народна творчість про голодомор. – Черкаси, 1999. – С. 12.

¹⁴ Стасюк О. Деформація української традиційної культури в 1929 – 1934 роках // Етнічна історія народів Європи: Збірн. наук, праць. – Вип. 20. – К., 2005. – С. 96.

¹⁵ Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932 – 1933 / Панченко П.П. – К., 2003. – С. 225.

¹⁶ Столбін О. Фрагменти пам'яті / Голодомор на Сумщині 1932 – 1933. – Суми, 1993. – С. 34.

¹⁷ Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921 – 1923, 1932 – 1933 років на Криворіжжі / О.О.Мельник. – Кривий Ріг, 2003. – С. 120.

¹⁸ Шитюк М.М. Насильницька колективізація сільського господарства як одна з головних причин голоду 1932 – 1933 років // Голод-геноцид 1932 – 1933 років на території Миколаївщини, погляди істориків, очевидців, архівні матеріали. – Миколаїв, 2003. – С. 42.

¹⁹ Стасюк О. Деформація української традиційної культури... – С. 96.

- ²⁰ Рибак І.В. Колективізація на Поділлі // Подільська старовина: Збірн. наук. праць. – Вінниця, 1993. – С. 225.
- ²¹ Чорна тінь голодомору 1932 – 1933 років над Тернопіллям: Книга пам'яті. – Тернопіль, 2003. – С. 12.
- ²² Шитюк М.М. Вказ. праця. – С. 42
- ²³ Чорна тінь голодомору 1932 – 1933 років над Тернопіллям... – С. 12.
- ²⁴ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917 – 1933: Пер. с англ. – М., 2001.
- ²⁵ Голоси із 33-го (Голодомор на Кіровоградщині). – Кіровоград, 1993. – С. 73.
- ²⁶ 33-й: Голод... – С. 467.
- ²⁷ Капустян Г. Голод і селянська ментальність // Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Матер. Міжнар. наук.-теор. конф., Київ, 28 лист. 1998 р. – С. 183.
- ²⁸ Марочко В.І. 1932 – 1933 рр.: голодомор в Україні: причини і наслідки: конспект лекцій. – К, 1994. – С. 58.
- ²⁹ Голодовка: 1932 – 1933 роки на Переяславщині: Свідчення... – С. 116 – 117.
- ³⁰ Капустян Г. Вказ. праця. – С. 182 – 183.
- ³¹ Архів МВФ. – Ф. 18. – Спр. 33. – Арк. 37.
- ³² www.holodomor33.org.ua – Свідчення Луцика П.Ю., 1929 р. н., с. Журлинці, Бердичівський р-н, Житомирська обл.
- ³³ Там само. – Свідчення Лукавенка О.Ф., 1899 р. н., с. В'юнище, Малинський р-н, Житомирська обл.
- ³⁴ Соболев П.І. Голодомор 1932 – 1933 років: особливості соціальних патологій // Голодомор 1932 – 1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. Всеукр. наук. конф., Київ, 15 лист., 2002. – К., 2003. – С. 171.
- ³⁵ РФ ІМФЕ НАНУ. – Ф. 9. – Спр. 29. – Арк. 58.
- ³⁶ Там само. – Арк. 63.
- ³⁷ Там само. – Арк. 66.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само. – Арк. 67.
- ⁴⁰ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна Історія української селянської культури 1920 – 1930-х років / Центр досліджень усної історії та культури. – К., 1999. – С. 253.
- ⁴¹ Рибак І. Соціально-побутова інфраструктура українського села. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 45.
- ⁴² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3018. – Арк. 32.
- ⁴³ Нолл В. Вказ. праця. – С. 251.
- ⁴⁴ www.holodomor33.org.ua – Свідчення Кушнірук К.С, 1924 р. н., смт. Чоповиці, Малинський р-н, Житомирська обл.
- ⁴⁵ РФ ІМФЕ НАНУ. – Ф. 8. – Спр. 398. – Арк. 35.
- ⁴⁶ Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення. – К., 2003. – С. 186 – 187.
- ⁴⁷ Удод О. Деформація національно-історичної пам'яті українського народу / Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Матер. Міжнар. наук.-теор. конф., Київ, 25 лист. – С. 243.
- ⁴⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Спр. 4277. – Арк. 31.
- ⁴⁹ Удод О. Деформація національно-історичної пам'яті українського народу... – С. 243, 244, 245.
- ⁵⁰ РФ ІМФЕ НАНУ. – Ф. 8. – Спр. 324. – Арк. 10.
- ⁵¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Спр. 4277. – Арк. 50.
- ⁵² Чорна тінь голодомору 1932 – 1933 років над Тернопіллям... – С. 20.
- ⁵³ Шульга І.Г. Голод на Поділлі... – С. 107 – 108; Голодомор на Житомирщині 1930 – 1934 роки... – С. 73.

- ⁵⁴ Голодомор на Житомирщині... – С. 15.
- ⁵⁵ Столбін О. Вказ. праця. – С. 35.
- ⁵⁶ Курило М. Тіні епохи / Голодомор на Сумщині 1932 – 1933. – Суми, 1993. – С. 125.
- ⁵⁷ Ткаченко Б.І. Під чорним тавром... – С. 106.
- ⁵⁸ Горинь Г. Голодомор 1932 – 33 років – нищівний удар... – С.113 – 114.
- ⁵⁹ Ткаченко Б. Під чорним тавром... – С. 107.
- ⁶⁰ Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 355.

В статье анализируются изменения в традиционной культуре под влиянием коллективизации и советизации украинской деревни.

Ключевые слова: обычное право, крестьяне, коллективизация, раскулачивание, традиции, голодомор, колхоз.

Article deals with the analysis of the changes in the traditional culture under the influence of the collectivization and sovietization of Ukrainian village.

Key words: traditional law, peasants, collectivization, dispossession of kulaks, traditions, holodomor, collective farm.